

A Kő-köz sáncai – Középkori várak és utak a Bükkben

Fotó: Baráz Csaba

Egy új, a kutatás számára eddig ismeretlen „földvár” gyarapodott a Heves megyei várlista. A felsőtárkányi Szikla-forrás fölötti hegyormon Holló Sándor a Bükk Nemzeti Park Igazgatóság földtani és tájvédelmi osztályvezetője fedezte fel az eddig rejtőzködő sáncvárat. 2012. október végén, lomb nélküli úrfelvételen tűnt fel a földvár-gyánus, jól láthatóan rendszert alkotó jelenség. A terepi bejáráson egyértelműen beazonosította a belső sáncot és a teraszokat. A Kő-köz sziklaszorososa fölötti déli hegygerinc-re felvezető, a felszínbe bemélyedő régi szakérutak nyomvonalai eddig is ismertek voltak, de a párhuzamos árkok és sáncokként jelentkező árkok közök erődítésként történő azonosítását a három évtizede véghasználatlalt letermelt erdő utáni sűrű újulat megakadályozta, s csak a közelmúlt ún. tisztító-nevelő vágásai következtében vált áttekinthetővé és átjárhatóvá az erdőrészt.

A további bejárások és a felmérés során egy igen nagy kiterjedésű, többszörös sáncvonallal erősített vár alaprajza bontakozott ki, amely sem az írásos forrásokban, sem a helyi hagyományban nem szerepel. A felfedezés jelentőségét növeli, hogy a belső sánc minden bizonnyal az ún. „vörös sáncok” csoportjába tartozik.

A Vallis Auxilii erődítése

Felsőtárkány közszéghatárától eddig egy „földvárat” ismertünk: a Várhegyen lévő őskori erődített telepet. Ezt a várat többen kutatták, akik közül Párducz Mihály és D. Matuz Edit nevét kell kiemelni. A régészeti ásatások tanúsága szerint a hegyen volt egy neolitikus telep, majd a későbronzkort az ún. *Kyjatice-kultúra* leletanyaga képviseli, az erődítést, a sáncvárat pedig a kora vaskor elején emelték, a preszkíta bevándorlások első

hullámának megérkezése idején (Kr. e. 8. században). A földvár sáncába egy kőfalat is építettek, aminek eredete ma még nem teljesen tisztázott. Párducz Mihály szerint ez a falrendszer is a korai vaskorból származik középkori erősítésekkel, javításokkal. Ilyen faragott kőkockákból emelt építményt a Kárpát-medencében, ebből a korból azonban nem ismerünk. D. Matuz Edit szerint a Várhegyen az Árpád-kor idején is megtelepedtek, s ekkor hozták létre a kőfalat.

Ettől a magaslati erődített teleptől a kő-közi erősség sok mindenben különbözik, leginkább a védvonal alaprajzában, összetettségében más. A három párhuzamos sáncval és árkokkal (délkeleten egy negyedik sáncvonallal) kerített kő-közi védmű többrészes volta jelentősen különbözik az őskori erődített telepek megjelenésétől. A kő-közi erősség nagyjából négyzet alaprajzú, 100x100 méter oldalhosszúságú központi része 0,8 ha kiterjedésű (az alaprajzon A-val jelölve). Ezt három oldalról egy 10–15 m talpszélességű, 2–4 m magas sánc keríti (I. sánc), míg a negyedik (északi) oldalon a Kő-köz szurdokának meredek sziklafalakkal tagolt oldala határolja. Itt a terasz formájában jelentkezik a védelmi vonal.

Ennek a belső sáncnak az anyaga – legalábbis a felszíni megfigyelés alapján – eltér a többi sáncétól: bárhol megkaparjuk, vörös színű, salakszerű anyagot, agyag-granulátumot, patics-szerű törmelékét, átégett agyagtömböket találunk.

Ezt a belső sáncot félkörívben – a Kő-köz szurdokvölgyének oldalához igazodva – egy újabb sáncvonallal (II. sánc) kíséri, amelyet árok választ el az I. sánctól. Ennek keleti szakasza kiszélesedik (peremtől peremig 10 méter) és megkettőződik.

A II. sáncvonalról kifelé, egy mély árkot követően egy újabb védvonal következik, amely a délkeleti oldalon egy átlag 25 méter széles elővárszerűséget alkot (az alaprajzon B-vel jelölve). A központi részt a délkeletre lévő enyhén magasodó és kiszélesedő hegyhát felől kialakított védelmi részt egy árok és sánc veszi körbe. Az előzőektől alacsonyabb és keskenyebb sánc a keleti szárnyon csak egy rövid szakaszon van meg, a déli szárnyon végig jól követhető. A B-vel jelölt elővár belső sánca (III/a sánc) a Dny-i

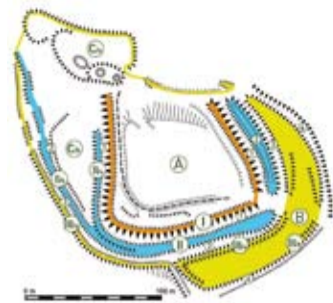
saroktól elhajlik a II. sáncról és a medence felől felvezető régi utakat keresztezve terasz formájában éri el a Szikla-forrás melletti 1700-as években nyitott kőfejtő sziklafalát, illetve az oromrészén lévő harmadik várrészt (az alaprajzon C/a-val jelölve). Ezen a 0,2 hektáros, közel vízszintes felszínű terasszal övezett részen látható körképletek (egy 7 m átmérőjű mélyedés és egy 12x23 m átmérőjű ovális sáncgyűrű két gödörrel) korát és rendeltetését (várhoz tartozó építmény, második világháborús ágyúállás) a későbbi kutatások dönthetik el.

A háromrészes kő-közi vár teljes alapterülete 2,7 ha. Erősségünket – a történeti adatok és korhatározó leletek hiányában – a geográfiai-morfológiai helyzete, alapterülete, alaprajza és a sáncok jellege alapján középkorinak (pontosabban Árpád-korinak, azon belül is államalapítás korinak) feltételezhetjük – nem kizárva az őskori előzményt.

A vörössánc technikáról

Amennyiben a vörös színű, égett agyag-granulátumok (patics-szerű darabkák és törmelék) jelenléte, valamint a sáncban lévő nagy felületű vörös agyagtömbök a sáncmű építéstechnikájára utalnak, azaz valóban ún. vörössáncról van dolgunk, akkor még inkább alátámasztást kap az erődítmény feltételezett kora.

A vörössáncok létrejöttének okát – mesterségesen égették ki vagy leégés következtében alakultak ki? – a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottságának Iparrégészeti és Archeometriai Munkabizottsága által 1985-ben, Sopronban megtartott tudományos ülészaka, az ún. Vörössánc-tanácskozás sem tisztázta megnyug-

10. századi Aba nembéli Pata vezér személyéhez kötötte. A kezdetben minden bizonnyal nemzetségi vár később főesperességi központ lett. A vörösré égett sáncot az ásatási megfigyelések nyomán 10. századi építési technikának tartotta (keletkezését nem az 1460-as huszita megszállást követő tűzvésznek tulajdonította).²

Ilyen (feltételelesen) vörössánc-technikával készültnek tartott – a kő-közi erősség területével megegyező – „földvár” legközelebb a Bükkalján található. Sály-Latorút település-együttes régészeti feltárása nyomán egy 10. századi nemzetségi központ bontakozott ki. A Latorvartón lévő 2,4 ha kiterjedésű földvár kutatása 1979-ben indult meg. A sáncátvágások során beigazolódott, hogy ez egy faszervezetes sánc: az egymásba csapolt gerendákból álló sűrű rács- és rekeszszerkezetet a külső szélén két, a belsón három sorban húzódo cölöpök erősítették meg. A 11 méter talpszélességű, 3 méter magas sánc tetején egy másfél méter széles agyagba rakott kőfal húzódo. A sánc földje a belső harmadot kivéve vörösré égett. Az üvegkeménységű réteget a faszervezet meggyújtásával hozták létre: a gerendák közt feküdtek, s az így kialakított nyílások biztosították a levegőjratokat a tökéletes kiegészítéshez. A vár építési korát a sánc földjéből, a gerendavázakra tapasztott agyagból előkerült 10.

Mit mondanak a történeti adatok?

Elgondolkodtató, hogy a Kő-köz fölötti hegyormon lévő erődítést semmiféle forrás, írásos adat nem említi, és a helyi hagyományban sem maradt fenn az emléke, holott igen nagy területet övez a sánc-árok-rendszer. Keressünk néhány helytörténeti támpontot, amely talán segít várunkat beilleszteni a térség (Vallis Agriensis) kora-középkori történelmébe.

Felsőtárkány a középkortól az egri püspökség birtoka. A település két falurészre különült el: Alsótárkány a mai templom körül terült el, a „Feltarkan” elnevezés pedig a Kő-köz előterében kialakult püspöki majorság és kastély környezetére vonatkozott. Az 1493-ban készült Bakócz-kódex az északkeleti falurészen már megemlíti a püspöki „pallaciumot” (kúriát, palotát), a díszkertet, a pisztrángos tavat és a majorházat.

Ezt megelőzően, a Kő-köz sziklaszorosán túl – a mai Barát-völgyben – Dörögdi Miklós egri püspök 1332-ben kolostort építtetett a kartauzi szerzetesek részére. A Barát-völgy középkori neve ekkor Vallis Auxilii volt, azaz Segedelem-völgy.

A törökök már 1526 őszén végigpusztították Eger környékét, amely során Felsőtárkány is jelentős veszteségeket szenvedett. A legnagyobb pusztítás azonban 1552-ben, Eger sikertelen ostroma során érte: a törökök felégették a püspöki uradalmat. Ekkortól elnéptelenedett a kartauzi kolostor is. Felsőtárkány egészen a 18. század első évtizedéig pusztta, határát az alsótárkányi jobbágyfalui lakói használják.

Fotó: Baráz Csaba

tatóan. Vannak olyan kutatók, akik nem fogadják el a vörössánc-technika létezését és az ilyen átégett földsánc keletkezését véletlen tűzvészrel vagy ellenséges támadással hozzák kapcsolatba. Holott egy ilyen véletlenszerű kiegésznek gyakorlatilag nulla a valószínűsége, mint arra Kovács Béla a patai földvár ásatója rámutatott szintén a vörössánc-tanácskozás során. Szerinte „mind a véletlenszerű kiegésznek, mind a mesterséges kiegésznek alapvető fizikai feltétele az, hogy a sáncban legyen éghető anyag és kellő mennyiségű oxigén az égés táplálására.”³

Ennek a meggyőződésének már a gyöngyöspatai vár ásatásai (1964–1965, 1971) során hangot adott Kovács Béla. Az erős átégés nyomát mutató sánc építettségét a történeti adatok és a sáncból előkerült 10–11. századi kerámialeletek alapján az Anonymus által említett

századi kerámialeletek datálják, s ezek alapján az Anonymus által említett Örsur várával azonosítják. A vár egy építési periódust mutat, melynek közvetlen előzménye egy kora vaskori erődített telep volt, melyet a Kyjatice-kultúra népessége emelt, minden bizonnyal a Kr. e. 7–8. században a Kárpát-medencében megjelenő preszkíták ellen.³

Fotó: Baráz Csaba

1. kép – A II/a sánc nyugati szakasza
2. ábra – Értelmezett alaprajz
3. kép – A belső sánc anyaga agyag-granulátum, ami átégett voltára utal
4. ábra – A kő-közi vár alaprajza. A felmérést készítette: Baráz Csaba. A vázlat az Egri Spartacus Tájékozódási Futó S. E. K1282/2012 „Felsőtárkányi Szikla-forrás” 1:5000 méretarányú tájfelvételekének (terképelelős: Kali Csongor; helyesbítette és rajzolta: Zentai József 2012. 10.) szintvonalainak felhasználásával készült. Rajzolta: Baráz Csongor Dömötör.
5. kép – A Kő-köz látképe a Kőbánya-oromról. A baloldali ormon található a sáncvár

A környék újjáéledése az 1744. december 8-án kinevezett Barkóczy Ferenc egri püspökségének idején történt meg, aki 1750. körül felépíteti a *Fuorcontrasti* („Gondúzó”) nevű kastélyát, majd a nazarénusok részére kolostort létesített a kartauziak helyén (1756). Ekkoriban több helyen „márványbányát” nyitnak (Kő-köz, Kőbánya-om), ahol olasz kőfaragók dolgoznak, s a Lök-völgy egyik mellékvölgyében (Zsindelybánya-lápa) beindul a palakőbányászat is, valamint a Vár-hegy – Csák-pilis nevű hegynyulat északi oldalán létesül egy *vadaskert*.⁵

A környék topográfiai viszonyai, illetve a földrajzi nevek némi eligazítást adhatnak a kő-közi védművet illetően. A Barát-völgy középkori neve tehát *Vallis Auxilii* volt. A latin *vallis* szó ugyan valóban völgyet jelent, a *val* gyökből képzett *vallum* szó azonban sánc, fal, árok, 'erőd-gát' értelmű. A 'segítő', 'segéd' jelentésű auxiliáris kifejezés mindenképpen a védelem, a hadtörténet fogalomkörébe tartozik, ezért aszociálhatunk az elnevezésből egy mentsvára, sánccal, fallal erősített menedékhelyre is: egy auxiliáris

vallum-ra. A *Vallis Auxilii* középkori latin elnevezés tehát a Barát-völgy és környezetének egyfajta menedék jellegét hangsúlyozza. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy az egri püspökség, a vármegye egyik elfeledett mentsvára, menedékhelye (*asylum*) lehetett a Kő-köz fölötti erősített hely.

Érdekes egybeesés, hogy a Szepességben, Létánfalva (Letanovce) mellett a Hernád-áttörése feletti Menedékkőn – melynek középkori latin neve: *Lapis refugii* – is van egy 1299-ben létesített kartauzi kolostor, mellette pedig egy mentsvár. A forrásokban Lethon, Lapis Lethon, Locus refugii seu Letenkew alakban fennmaradt hely a szepesi káptalan birtoka. Vályi András szerint „e vármegye lakosainak, ide lett szaladások, a Tatárok elől.”

A Kő-köz ormán álló várat feltehetően a török hódoltság idején felhagyták, s a török időköt követően, az újkorban már nem használták, az emléke is elhalványult. A sáncvár pontos korát (talán rendeltetését) a régészeti feltárások tisztázhatják. Azonban a kő-közi vár topográfiai helyzete és a Bükk hegység nyugati felének középkori úthálózatához való viszonya is adhat némi támpontot az erősség eredetének kutatásához.

Középkori úthálózat a Bükkben

A városokat, vásárhelyeket, fontosabb (pl. ispáni) várakat összekötő középkori országutak a domb- és hegyvidéken szekérnyom „teremtette” földutak, *dűl*utak voltak. Ezeket a településeket, régiókat hegyvidéki tájakon összekötő katonai és kereskedelmi (vásáros) utaknak a nyomvonala, útvonalvezetése nagymértékben eltért a mostanától. Nem a jobbra járhatatlan völgyekben vezettek, ahol vagy szűk patakmedres sziklaszorosok, vagy vízenyős, mocsaras szakaszok váltakoztak, hanem domb-, majd hegyhátakon, gerincek mentén az optimális emelkedést figyelembe véve alakultak ki. Jellegzetes formáik – a felszínbe mélyen bevágódó mélyút, sőt párhuzamosan futó, néha legyezőszerűen szétágazó mélyutak szövevénye – a Bükk hegység számos helyén még napjainkban is jól kivehetőek.

Például az Eger-patak völgye is sokáig járhatatlan volt. A Fel-némettől a szarvaskői vár alatti sziklaszorosig ma is használatos utat Pyrker János egri érsek kezdeményezésére (és anyagi támogatásával) 1839-től 1846-ig tartó munkálatok során építették ki. Az addig hegyeken, erdőn át vezető kocsiutak korszerűtlenné váltak, ami a búzatermő Alföld és a felső-magyarországi bányavárosok közt

fontos szerepet betöltő város, Eger gazdasági hanyatlását idézte elő.

Az egri várat a Bükk-fennsíkán át a dédesi várral (azon túl a Sajó völgyével és Felső-Magyarországgal összekötő régi, szekerekkel (a 15. századtól a Magyarországon kifejlesztett kocsival) is járható országút az ún. **Török út** (a térképvázlaton: **A**) már a középkorban fennállt, része volt a Pest–Eger–Kassa–Bártfa főközlekedési útvonalnak.

Akkoriban kereskedelmi útként, a török hódoltság idején inkább katonai útként, hadiútként funkcionált – amelyen portyázó hadak száguldoztak. A Török út végig hegygerincek közelében haladt, ezért nagy része ma is látható, sőt a szekérutak egy része ma is járható.

A **Király út** (a térképvázlaton: **B**) szintén középkori eredetű: Nagy Lajos király, aki előszeretettel vadászott a Bükk erdőrengetegében, Budáról, illetve Egerből ezen utazott a Gerennavár nevű erősített vadászházába. Tárkányból a Vöröskő-völgyben (az első katonai felmérésen: Vereszi-völgy) a Kecskor gerincén vitt az útja, onnan a Toldi-kapunál léptetett fel a Bükk-fennsíkra, s a Virágos-sár, a Fekete-sár és a Holló-kő érintésével érkezett meg a Gerennavárhoz. Ezt az utat természetesen az erdőjárók később is használták.

Ilyen várhoz vezető „*vakút*” található a Bükkalján is. A két szakaszon is riolittufába vésődött mélyút Tardról vezetett fel a Hosszú-járó a Nagy-Bábaszék-tetőre (hajdani szőlők, kertek és fáslegelők között), onnan a Mangó-tető déli oldalában (a Nagykúp nevű kaptárkö mellett) kanyarodott a cserépváraljai Cserépvárhoz, mely elsősorban élelmiszer-tárolásra szolgált (lásd a tufába faragott gabonásvermeket és az okleveles adatokat). Az első katonai felmérésen még látható ez a középkori út, de már megjelennek a völgyekben vezető utak is.

Az ősi **Egri út** (a térképvázlaton: **C**) Eger-t a Béli-medencével kötötte össze. A Berva-völgyet nyugatról határoló hegynyulaton vezetett a Söhely-om, az Új-határ-tető érintésével át a Rocskavölgyön (Gilitka-kápolna), a Kis-szorostetőn egészen le Belpátfalvára és Béli-kő alatti ciszterci monostorhoz. Az 1240-es években különösen nagy forgalom zajlott ezen az úton: megszámlálhatatlan társzeker szállította a bogácsi és Eger környéki kőfejtőkől a dácit- és riolittufa kváderköveket, kőfaragványokat a bélháromkúti ciszterci monostor építéséhez.

A Bükkben átvezető utak mentén, források mellett pihenőhelyek, csárdák létesültek. Ilyen volt a Török út vonalán a Várhegy oldalában Várkút vagy a Bükk-fennsík, a Diósgyőrbe vezető út keresztező-

désénél Bánkút (ma turistaházak találhatók ezeken a helyeken). Az utasforgalmat a közeli várakban állomásozó őrség biztosította. A várak vámhelyekként is működtek.

A felsőtárkányi Szikla-forrás fölötti erősség funkcionálhatott vámhelyként is, hiszen rajta vezetett keresztül az ún. **Püspök út**, amely egyik ága a Barát-völgybe, a kartauzi kolostorhoz, másik ága pedig a Várhegy–Tárkányi-om gerincén át Noszvajra, illetve Bükkzsércre vezetett – keresztezve a Török-utat. Mivel a váмок fizetését sokan el akarták kerülni, ezért a vámhelyek közelében le-letértek a biztonságos utakról. Így alakultak ki az ún. *álutak* (*via falsa*), amelyekből jó néhányat azonosíthatunk Felső-tárkány környékén. Ezek egy része ugyanakkor faizással, erdőműveléssel kapcsolatos helyi út, melyek szintén részei a hegység közlekedéstörténetének.

Baráz Csaba (BNP)

Jegyzet

- ¹ Kovács Béla 1987a. 58.
- ² Kovács Béla 1974. Újabb vélemények szerint a gyöngyöspatai sánc szerkezete nehezen illeszthető be a korai Árpád-kori magyarországi várak sáncainak szerkezetei közé. Az időközben felmerült kérdések tisztázására további ásatásokra van szükség.
- ³ Gádor Judit 1985. 115–125, 1987. 246–249.
- ⁴ Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén 2009. 31–32. További irodalmakkal.
- ⁵ Soós Imre 1975. 208–211.
- ⁶ Kovács Béla 1987b. 105.

Válogott irodalom

- Bartalos Gyula (1887): Felső-Tárkány. In Adatok az egri egyházmegye történelméhez II/1–2. Szerk. Kandra Kabos. Eger, 154–205.
- Bóna István (1998): Az Árpádok korai várai. Debrecen
- Csiffáry Gergely (2002): Régi vadaskertek. In Baráz Csaba (szerk.): A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger, 487–491.
- Gádor Judit (1985): A sály-latori nemzeti központ kutatása. In Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk. Fodor István – Selmeczi László. Budapest, 1985. 115–125.
- Gádor Judit (1987): Észrevételek az égett sáncok kérdéséhez a Sály-latori vörös sánc ásatási eredményei alapján. Soproni Szemle 41. 246–249.
- Kovács Béla (1987a): A vörös sáncok keletkezése. Soproni Szemle 1987. 2. sz. 58–61.
- Kovács Béla (1987b): Az Egri egyházmegye története 1596-ig. Eger
- Kristó Gyula (főszerk.), Engel Pál, Makk Ferenc (1994): Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén (2009): Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2. Sorozatszerkesztő: Feld István. Budapest – Eger
- Pelle Béláné (1970): Heves megye földrajzi nevei. I. Az Egri járás. Budapest
- Soós Imre (1975): Heves megye községei 1867-ig. Eger
- Sugár István (1984): Az egri püspökök története. Budapest

A Török út (A) nyomvonala a Tiba-kúttól követhető: a Nagy-Eged mögött, a Kis-Tiba-hegy alatt kanyarodott fel a Bikkbérce, onnan Várkút érintésével a Barát-erdő gerincén a mai Völgyfő-házig vitt. Innen a Lök-völgygel párhuzamos vonalon tetején folyamatosan és egyenletesen emelkedve érte el a Keskeny-bükk gerincét, majd a Kis-kő-hát alatti teraszon „lépett fel” a Bükk-fennsíkra. A Nagy-mezőn keresztül Bánkút érintésével az Ördög-oldalon hagyta el a karszfennsíkot. A Verebce-bérc tetején Dédesvár mellett haladt el és a Vár-erdőből kanyarodott le a Bán-patak völgymedencéjébe. A Kópüs-kút-om és a Kolozs-tető között kitűnően tanulmányozható a vonalvezetése, szerkezete – van ahol száz méter szélességben szétterülnek az árok-sánc vonulatok formáját mutató mélyutak. Az utat még az első katonai felmérés (1782–1784) szelvényei is ábrázolták, de a 18. század végére jelentősége már megszűnt.

6. ábra – Az ősi Egri út nyomvonala Magas-verő és Les-hely közötti szakasza egy tájfutótérképen

7. kép – A kő-közi várba vezető mélyutak

8. kép – A kő-közi vár felmérési pontjai a GoogleEarth háromdimenziós modelljére vetítve

9. kép – A Barát-rét és az Oldal-völgy (régén: Odor-völgy) elágazásától vezető régi szekérutak jól kivehetőek a GoogleEarth háromdimenziós modelljén

10. ábra – Ősi utak a Bükk hegység nyugati felén